

УДК 331(477)

DOI 10.32755/sjeducation.2021.01.044

ОЦІНКА РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Гончаренко Оксана Григорівна, доктор економічних наук,
професор, начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін,

*Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вулиця Гонча, 34)*

ORCID: 0000-0003-1101-6019

Рівень життя населення як економічна категорія характеризує не тільки стан соціально-економічної системи, а і є необхідною умовою її розвитку. У статті досліджено причини виникнення бідності та встановлено взаємозалежні чинники, які на неї впливають. Визначено, що рівень життя населення залежить від стану національної економіки та її макроекономічних показників (виробництва валової продукції на душу населення, рівня безробіття, реальної заробітної плати тощо). Доведено, що основні причини бідності згруповані в три групи: економічні (низькі доходи, мала купівельна спроможність, безробіття та інфляція), політичні (недосконале трудове законодавство, неефективна соціальна політика держави) і соціальні (низька освіченість, поляризація суспільства та соціальна незахищеність). У 2020 році рівень бідності в Україні зріс до 43,6 %, що означає за межу бідності потрапили майже 6 мільйонів громадян, серед них найбільш вразливими категоріями є багатодітні родини, одинокі батьки з дітьми, родини з дітьми до трьох років і одинокі пенсіонери старше 65 років. Доведено, що бар'єрами на шляху подолання бідності є: звуження ринків збуту продукції та послуг, наявність монополій та корупція. Обґрунтовано, що підвищення соціальних виплат не змінює проблему бідності в країні.

Ключові слова: *рівень життя, бідність, соціальний захист, доходи.*

ASSESSMENT OF LIVING STANDARDS OF THE UKRAINIAN POPULATION

Honcharenko Oksana, Doctor of Sciences (Economy), Professor,
Head of the Department of Economy and Social Disciplines,

*Academy of the State Penitentiary Service
(34 Honcha st., Chernihiv, 14000, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1101-6019

The relevance of the article. *The level of living standards as economic category characterizes not only the state of social and economic system but it is a necessary condition for its development. The relevance of scientific research on implementation of living standards of the country's population is due to the need of systematization of economic features, which allow to determine objectively the level of poverty and will ensure the realization of an effective social state policy.*

Purpose setting *is in the studying the population lives problems regarding the trade transformation of national economy and its reasons analyses, which lead to the high poverty level in Ukraine, and also the ways to overcome this phenomenon.*

Presentation of the main material. Poverty is a multifaceted socio-economic phenomenon that is inherent in any country in the world, regardless of its level of economic prosperity. Today, there are many interpretations that characterize "poverty" as a condition in which a person can not achieve the appropriate level of welfare in this society. The article deals with the causes of poverty and outlines the interdependent factors that influence it. It is defined that living standards of the population depends on the state of the national economy and its macroeconomic indicators (gross output of the enterprise per head of the population, rate of unemployment, real salaries and others). It is proved that the main reasons of poverty are classified into three groups: economic (low income, low spending capacity, social policy failure, unemployment and inflation), political (imperfection of the labor legislation, state social policy failure) and social (low level of accomplishments, the polarization of society, social vulnerability).

In 2020 the poverty rate in Ukraine increased to 43 per cent, which means that nearly 6 million citizens are living below the poverty line, among which multi-child families, single parents with young children, families with children under age 3, single pensioners over 65 years of age are the most vulnerable categories. It is found out that barriers to getting out of the poverty are the following: reduction of market for the goods and services, monopoly existence and corruption. It is actualized that increasing of welfare payments doesn't reduce the poverty problem in the country.

Conclusions. Poverty is a socio-economic phenomenon in which a person cannot achieve the appropriate level of well-being in society. According to the World Bank, Ukraine "remains one of the poorest countries in the region" in terms of Gross Domestic Product per capita, and according to official UN data, more than 60% of Ukraine's population is below the poverty line. And despite the statistics, raising the minimum wage should not be a top priority for social policy, and public institutions should use a variety of tools.

Key words: living standards, poverty, social protection, income.

Постановка проблеми. Незалежно від форми устрою та економічної ситуації цивілізоване суспільство метою свого розвитку вбачає підвищення добробуту громадян, оскільки ключовим індикатором соціально-економічного розвитку країни є рівень життя населення, який давно вже вийшов за «рамки економічних визначень і межує з широким спектром проблем від філософського осмислення буття людини до визначення політичного курсу країни» [2]. Рівень життя населення, як економічна категорія, не тільки характеризує стан соціально-економічної системи, а є необхідною умовою її розвитку, що обумовлює актуальність наукових досліджень в умовах ринкових трансформацій національної економіки. І незважаючи на те, що на сучасному етапі завдання уряду щодо поліпшення рівня

життя населення країни носять більш декларативний характер, серед учених тривають дискусії щодо наукового обґрунтування системи показників і їх критеріїв, що дозволять об'єктивно визначити реальний рівень життя населення та сприятимуть реалізації ефективної соціальної політики держави, спрямованої на подолання бідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед класиків економічної науки, які стверджували, що бідність є результатом індустріального розвитку, наукові праці А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, А. Маршала, Дж. Міля та інших учених. Раунтрі С. у своїх працях здійснив поділ населення на багатих та бідних, а Ч. Бута визначив залежність бідності від рівнів доходів та задоволення потреб. Наукові праці Ф. Хайєка присвячені зниженню рівня бідності за рахунок підвищення добробуту населення. Серед наукових публікацій вітчизняних учених, що досліджують рівень бідності і зниження рівня життя населення, праці І. Бабака, Н. Борецької, В. Геєць, О. Грішнєвої, О. Новікової, Л. Шевченко. Проблеми соціальних стандартів і гарантій держави досліджені в наукових публікаціях О. Васильєва, Е. Лібанової, С. Полякова, А. Реут, Л. Черенько. Але, незважаючи на численні наукові дослідження, проблема бідності в Україні є актуальною і потребує чіткої стратегічної систематизації державного регулювання системи доходів населення країни.

Постановка завдання полягає в дослідженні проблем рівня життя населення з урахуванням ринкової трансформації національної економіки та аналізу причин, що спричиняють високий рівень бідності в Україні, а також шляхів подолання цього явища.

Виклад основного матеріалу. Бідність – це багатогранне соціально-економічне явище, яке притаманне будь-якій країні світу незалежно від рівня її економічного добробуту [4]. На сьогодні існує безліч трактувань вітчизняних і закордонних учених, що характеризують «бідність», як такий стан, за якого людина не може досягти відповідного у цьому суспільстві рівня добробуту [5]. На думку А. Сміта, відсутність засобів до існування, сама злиденність викликають до себе не велике співчуття, а тому ми зі зневагою ставимося до бідного, і, хоча своєю надокучливістю він випрошує собі милостиню. А от ситуація, за якої людина з благо-

получчя потрапляє у глибоку злиденність, зазвичай викликає до себе співчуття [9]. Таусенд П. визначає бідність, як стан, коли не вистачає економічних ресурсів, що не дозволяє вести звичайний спосіб життя членам суспільства [11]. Сен А. поглибив поняття «бідності», долучивши, крім бідності доходів, бідність можливостей та людську бідність [10]. Бідність є і політичною проблемою, що підтверджено в нормативних актах ООН, де бідність визначено, як позбавлення особистості основних шансів та можливостей для розвитку, що включає позбавлення можливості вести довге, продуктивне й здорове життя, набувати знань, мати свободу, гідність, самоповагу та повагу до інших, та мати ресурси, необхідні для пристойного життя ... в усьому світі зменшення бідності є не лише загальнолюдською ціллю, а й загальнолюдською необхідністю. За світовими стандартами, межею абсолютної бідності вважається дохід на рівні 1,9 долара США на день. Жити в злиднях, тобто за межею бідності, – це отримувати дохід менше ніж 1,9 дол. на день на члена сім'ї. На українську валюту це 54 грн на день (якщо курс вище ніж 28,4 грн за долар), або 1 620 грн на місяць. Учені-економісти стверджують, що бідність населення має двояку економічну природу, з одного боку, в певних умовах вона є імпульсом до саморозвитку і носієм економічного розвитку, а з іншого – посилення бідності призводить до поляризації суспільства [3]. На думку професора Я. Хесселберга, бідність – це виключення із соціальної співучасті, володіння й пристойної якості життя [7].

Рівень життя основної маси населення України знижується з початку 1990-х ХХ століття. Протягом останнього десятиліття бідність є однією з найбільш гострих соціально-економічних проблем, що хвилює українське суспільство. Ринкові трансформаційні процеси, що проходять в національній економіці, негативно впливають на рівень життя населення, що призводить до скорочення середнього класу, високого рівня неофіційної та нестабільної зайнятості, проблем соціального захисту, еміграції кваліфікованих і молодих працівників за кордон, а також нерівність перед законом підсилюють означені проблеми не тільки в цілому по країні, а і регіонах. Кравченко М. у своїх дослідженнях визначає, що бідність є наслідком впливу взаємозалежних факторів: економічних (падіння доходів населення та їх диференціація, низька

заробітна плата, безробіття), соціальних (інвалідність, старість, хвороба, маргіналізація, дитяча бездоглядність), демографічних (неповні родини, родини з високим навантаженням утриманців, неконкурентоспроможність на ринку праці осіб старше працездатного віку і працівників молодших вікових груп) та залежить від системи соціального захисту населення та її інструментів [5].

Чому люди бідні? По-перше, через обмеженість ресурсів, не лише грошей (кредитів, технологій виробництва тощо); по-друге, недостатній рівень освіти та поінформованості (вони часто використовують нераціональні технології, які гірше і неефективно працюють); по-третє, обмеження здоров'я, обмежений доступ до чистої води, ґрунтів, повітря або проблеми в країні з імунізацією, складною епідеміологічною ситуацією, і якщо вона триває довго, населення країни стає біднішим [5]. Таке явище як бідність є проблемою не лише соціальною, але й економічною, тому залежить від макроекономічних показників, а саме ВВП, рівня безробіття, індексу інфляції та реальної заробітної плати. І незважаючи на незначне зростання основних макроекономічних показників, зокрема ВВП на душу населення в останні роки в порівнянні з 2016, на сьогодні дещо зупинилося падіння рівня життя населення, хоча не йдеться про подолання бідності в країні [3] (табл. 1).

Таблиця 1 – ВВП на душу населення України в 2016–2020 роках

Роки	ВВП на душу населення, дол. США	Відхилення, %
2020	3425	-7,61
2019	3707	-18,86
2018	3119	-17,42
2017	2656	-20,72
2016	2200	-

За даними світового банку з позиції оцінки ВВП на душу населення, Україна «залишається однією з найбідніших країн регіону», а за офіційними даними ООН, більш ніж 60 % населення України знаходяться за межею бідності. Згідно зі стандартами ООН у світі встановлена межа бідності на рівні 5 \$ у день. В Україні, згідно з встановленим законодавством прожитковий мінімум становить 1,8 \$ на день, тобто в 3 рази менше встановлених норм [4].

На думку вітчизняних учених, дослідження рівня життя населення проходить декілька стадій: на першій – здійснюється оцінка економічних та інституціональних передумов підвищення рівня життя; на другій – оцінюються умови проживання населення, показники матеріального добробуту, а також оцінюється майновий стан окремих соціально-демографічних груп; на третій – проводиться диференціація населення за рівнем доходів, і на четвертому – прогнозується розподіл населення України за середньодушовими доходами [2]. За даними Державної служби статистики, чисельність українців із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими за фактичний прожитковий мінімум у 2019 році (3 660,9 грн), становила 8,9 млн осіб або 23,1 % від загального населення, а доходи нижче за законодавчий рівень прожиткового мінімуму у 2019 році (1 902,1 грн) мали 400 000 осіб (табл. 2).

Таблиця 2 – Доходи на душу населення в Україні за 2017–2019 роки

Чисельність населення із середньодушовим еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму	2017	2018	2019
мільйонів осіб	0,9	0,5	0,4
% до загальної чисельності населення	2,4	1,3	1,1
Середньорічний розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	1 603,7	1 744, 8	1 902,1
Чисельність населення із середньодушовим еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактично встановленого прожиткового мінімуму			
мільйонів осіб	13,5	10,6	8,9
% до загальної чисельності населення	34,9	27,6	23,1
Середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	2 941,5	3 262,7	3 660,9

Джерело: Державна статистика України

Golinowska S. зазначає, що саме дохід є основним інструментом боротьби з бідністю, а його нестача – основною причиною бідності, яка значною мірою корелює з соціальними факторами [8]. За цим показником Україна суттєво відстає як від країн ЄС, так і від більшості країн СНД. За даними Державної служби ста-

тики, середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій України у грудні 2020 року становила 14 179 гривень.

Але незважаючи на зростання рівня середньої заробітної плати в Україні, за розрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України рівень бідності залишається достатньо високим і становить 51 % [3]. Показник рівня бідності, розрахований в Інституті, прив'язаний до прожиткового мінімуму (3 845 грн на одну особу, «офіційний» прожитковий мінімум, встановлений державою – 2 027 грн). В європейських країнах з розвинутою економікою розмір мінімальної оплати праці встановлюється на рівні 35–40 % від середньої по країні (у нашій країні становить 37 %) і вищий за прожитковий мінімум на 10–15 %, варто зазначити, що в Україні мінімальна заробітна плата перевищує прожитковий мінімум на 3,6 % [4] (рис. 1).

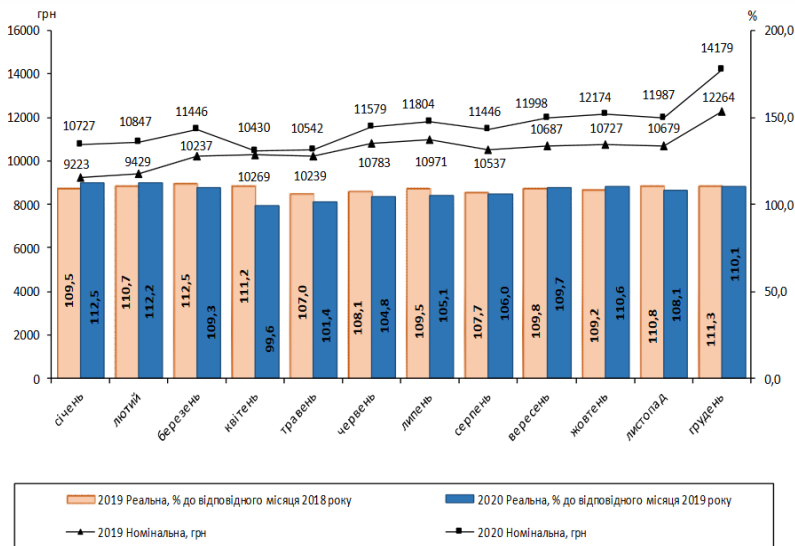

Рис. 1. Динаміка середньої заробітної плати у 2019–2020 роках [3]

З 1 вересня 2020 року мінімальна заробітна плата в Україні зросла з 4 723 грн до 5 000 грн. На думку економістів, різке підвищення мінімальної зарплати призведе, по-перше, до зростання цін, оскільки бізнес змушений перекласти витрати на кінцевого

споживача, по-друге, до скорочення кількості робочих місць через зростання «вартості» одного працівника. На думку вчених-економістів, підвищення мінімальної заробітної плати не зменшує бідність – проте має статистично значущий та широко задокументований негативний вплив на зайнятість. І цьому підтвердження є наукові дослідження, проведені закордонними вченими, які свідчать, що підвищення мінімальної зарплати скоріше перерозподіляє доходи всередині прошарку сімей з низькими доходами, аніж між більш заможними та бідними сім'ями. Слід зауважити, що підвищення мінімальної зарплати дійсно збільшує ймовірність для бідних сімей піднятися над межею бідності. Але водночас ця політика збільшує ймовірність для інших сімей, які не були бідними, впасти за межу бідності, що свідчать наукові дослідження, проведені вченими Мікеле Камполієті, Морлі Гундерсон та Байрон Лі (аналізуючи досвід Канади), Тереза Бекгаус та Кай-Уве Мюллер (аналізуючи дані Німеччини). Отже, зростання мінімальної зарплати допомагає одним групам населення, але шкодить іншим, що призводить до відтворення бідності в суспільстві [5]. Вплив політики з підвищення мінімальної заробітної плати має незначний ефект і в Україні. По-перше, вона таргетує досить незначну частину бідного населення: серед працюючого населення порівняно менше бідних (18 % працюючого населення в 2018 році), ніж серед непрацюючого з різних причин (34 % непрацюючі пенсіонери, 35 % діти від 0 до 17 років, 32 % молодь 16–19 років). По-друге, на рівень життя людини впливає структура домогосподарства, в якому вона проживає, що не враховується в ході встановлення розміру мінімальної заробітної плати [4]. У таблиці 3 відображено рівень абсолютної бідності в Україні за віковими та соціально-економічними групами за 2015–2020 роки, зокрема частка населення, що має доходи нижче прожиткового мінімуму.

Погіршення ситуації з бідністю в Україні почалося після окупації Криму і початку війни на Донбасі. У 2014 році рівень бідності становив 28,6 %, а вже в наступному році зріс у два рази – 58,3 %, а в 2016 році цей показник ще зріс і становив уже 58,6 %. У 2015–2016 роках рівень бідності досяг найбільших значень, а вже з 2017 року почав зменшуватися до 47,3 %, 2018

– 43,2 %, 2019 – 37,8 %. У 2020 році рівень бідності в Україні знову зріс до 43,6 % (додалась ще й пандемія), що, на думку експертів, за межею бідності опинилося майже 6 мільйонів громадян. Найбільш вразливими категоріями є багатодітні родини, одинокі батьки з дітьми, родини з дітьми до трьох років і одинокі пенсіонери старші 65 років.

Таблиця 3 – Рівень абсолютної бідності в Україні за віковими та соціально-економічними групами, 2015–2020 роки, %

Група	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0–17 років	62,7	61,1	45,2	35,0	35,8	38,5
16–19 років	56,2	62,2	38,8	31,9	33,2	35,3
20–64 роки	47,8	47,3	30,7	24,4	29,8	37,9
>75 років	56,4	50,8	40,4	31,9	36,5	37,9
Особи пенсійного віку (непрацюючі)	54,3	53,7	40,0	34,3	37,8	39,9
Працюючі особи	42,6	42,0	23,7	18,2	29,7	23,3
Україна	58,3	58,6	47,3	43,2	37,8	43,6

Джерело: *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України*

Показник купівельної спроможності населення є ще одним з важливих показників розвитку національної економіки, крім виробництва валового внутрішнього продукту, мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму. Цей показник відображає, скільки одиниць товару може придбати працівник на середню заробітну плату в Україні. Через пандемію коронавірусу та економічну кризу громадяни України обмежують свої витрати, про що свідчать дані соціологічних опитувань, 44 % респондентів скоротили рівень своїх витрат на харчові продукти майже вдвічі [4].

Враховуючи вищевикладене, головними причинами бідності в країні є низький рівень доходів, що є нижчим за визначений суспільством мінімальний рівень, або його повна відсутність, що виключає індивіда з суспільного життя. На думку вчених, основні причини бідності можуть бути згруповані в три групи: економічні (низький рівень доходів, низька купівельна спроможність та інфляція), політичні (неефективна соціальна політика держави, недосконале трудове законодавство) та соціальні (соціальна незахищеність, поляризація суспільства та низька освіченість). На думку вчених, існує три бар'єри на шляху подолання бідності, які взаємозв'язані між собою, зокрема:

1. Звужений ринок збуту продукції та послуг. На обмежених ринках інвестиції вкладаються тільки в модернізацію виробництва з метою підвищення економічної ефективності виробництва та конкурентоспроможності продукції, при цьому зменшується кількість робочих місць та знижується вартість робочої сили. Освоєння ж зовнішніх ринків дає можливість не тільки отримувати додаткові кошти в країну, а і створювати умови для підвищення платоспроможного попиту на внутрішньому ринку, інвестувати в розширення виробництва та створення нових робочих місць.

2. Наявність монополій. Монополізм виключає чесну конкуренцію роботодавців по найму кваліфікованої робочої сили та створює умови для штучного зниження заробітної плати й зниження купівельної спроможності працівників.

3. Корупція. Як інструмент, що використовують монополісти для збереження своїх конкурентних переваг та усунення з ринку дрібних підприємців. А також корупція, відволікає бюджетні кошти від виконання соціальних програм [3].

Висновки. Дослідження, наведені у статті, дозволяють зробити такі висновки:

1. Бідність – соціально-економічне явище, за якого людина не може досягти відповідного у суспільстві рівня добробуту. Ринкова трансформація національної економіки впливає на рівень життя населення, що призводить до високого рівня неофіційної та нестабільної зайнятості, проблем соціального захисту, еміграції кваліфікованих і молодих працівників за кордон, а тому бідність є проблемою не лише соціальною, але й економічною і залежить від макроекономічних показників, зокрема виробництва валового внутрішнього продукту на душу населення, реальної заробітної і мінімальної заробітної плати та купівельної спроможності.

2. За даними світового банку з позиції оцінки ВВП на душу населення, Україна «залишається однією з найбідніших країн регіону», а за офіційними даними ООН, більш ніж 60 % населення України знаходяться за межею бідності. В Україні згідно із встановленим законодавством прожитковий мінімум становить 1,8 \$ на день. І незважаючи на зростання середнього рівня заробітної плати в Україні, рівень бідності залишається достат-

ньо високим і становить 51 %. Показник рівня бідності в Україні, прив'язаний до прожиткового мінімуму. В європейських країнах розмір мінімальної оплати праці встановлюється на рівні 35–40 % від середньої по країні.

3. Підвищення мінімальної зарплати не повинно бути головним пріоритетом соціальної політики держави. Дослідження вчених доводять, що ефект від підвищення мінімальної зарплати є неоднозначним, і підвищення соціальних виплат не зменшує проблему бідності в країні. Тому державі слід використовувати різноманітні інструменти соціальної політики, наприклад, Л. Пала [6] їх поділяє на два типи: детектори-інструменти, що дозволяють виявляти соціальні проблеми (одержувати інформацію про стан соціальної сфери, становище соціальних груп) та ефектори-інструменти, за допомогою яких впливають на соціальну проблему (поширення інформації про пенсійну реформу, податкові пільги, формування системи соціального страхування, фінансова підтримка фізичним і юридичним особам, видача ліцензій на певні види діяльності, створення підприємств і організацій для забезпечення населення окремими товарами та послугами тощо).

Список використаних джерел

1. Варвус С. А. Измерение уровня бедности: анализ имеющихся подходов. *Економика. Налоги. Право*. 2016. № 6. С. 26–34.
2. Гладун О. Методологічні підходи до визначення критеріїв бідності і запровадження моніторингу бідності в Україні. *Статистика України*. 1998. № 2. С. 14–18.
3. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; за ред. Л. М. Черенько. Київ: Консультант, 2006. 428 с.
4. Інформаційні матеріали Доповіді про людський розвиток за 2019 рік. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2019/ukraine-ranks-mid-table-in-undps-2019-human-development-report.html> (дата звернення: 03.04.2021).
5. Кравченко М. В. Шляхи подолання бідності в контексті сучасного стану соціального захисту населення України. *Теорія та практика державного управління*. 2010. Вип. 3 (30). С. 1–7.
6. Пал Л. А. Аналіз державної політики / пер. з англ. І. Дзюби. Київ: Основи. 1999. 422 с.

7. Hesselberg J. Poverty in the South and in the North. *Geogr. Ann.*, 1997. 79B (4), pp. 241–227.

8. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych. URL: http://ksiegarnia.ipiss.com.pl/index.php?nr_rok=0109.

9. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Oxford: Clarendon Press, 1976 [1776, 1789], pp. 351–352.

10. Sen A. The Idea of Justice. L.: Allen Lane; Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.

11. Townsend P. Poverty in the United Kingdom. Univ. of California. Berkeley, 1979.

References

1. Varvus, S. A. (2016), Measuring the Poverty Rate, Analysis of Existing Approaches, *Economics. Dates. Law*, No 6, pp. 26–34.

2. Hladun, O. (1998), Methodological approaches for the determination of poverty and implementation of poverty monitoring, *Statistics of Ukraine*, No 2, pp. 14–18.

3. The standard of living of the population of Ukraine (2006), *NAS of Ukraine. Ins. of demography and Soc. Research; in Chernenko, L.M. (Ed.)*, Konsultant Publishing, Kyiv.

4. The Human Development Report (2019), available at: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2019/ukraine-ranks-mid-table-in-undps-2019-human-development-report.html> (accessed 3 April 2021).

5. Kravchenko, M. V. (2010), Ways to overcome poverty in the context of the current state of social protection of the population of, *Theory and practice of public administration*, Vol. 3 (30), pp. 1–7.

6. Pal, L. A. (1999), *State Policy Analysis*, translated by Dsiuba, I., Osnovy, Kyiv.

7. Hesselberg, J. (1997), Poverty in the South and in the North, *Geogr. Ann.*, 79B (4), pp. 227–241.

8. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, available at: http://ksiegarnia.ipiss.com.pl/index.php?nr_rok=0109.

9. Smith, A. (1976), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Clarendon Press, Oxford, pp. 351–352.

10. Sen, A. (2009), *The Idea of Justice*, L.: Allen Lane; Cambridge, MA: Harvard University Press.

11. Townsend, P. (1979), *Poverty in the United Kingdom*. Univ. of California, Berkeley.